

HORMATLY ARKADAGYMYZYŇ “TÜRKMENISTANYŇ DERMANYLYK ÖSÜMLIKLERI” KITABYNYŇ XIV TOMUNYŇ YLMY SELJERMESI

Allamyrat Akmyradow

Myrat Garryýew adyndaky

Türkmenistanyň Döwlet lukmançylyk uniwersitetiniň
Medisina biologiýasy we genetika kafedrasynyň mugallymy,
biologiýa ylmlarynyň kandidaty

Gysgaça beýan

Makalada gadymy türkmen topragynda ösýän 118 sany ýabany ösümlik görnüşlerine seljerme berilýär. Bu görnüşleriň arasynda köp bölegini otjuma ösümlikler (103) tutýar. Olardan 99 görnüşini milli halk lukmançylygynda ulanylýar. Ylmy-barlaglaryň netijesinde kitapda Türkmenistanyň dermanlyk ösümlikleriniň 8 görnüşiniň iç sürüji, umumy berkidiji, wiruslaryň garşysyna, antibakterial, kömelekleriň garşysyna, immunomodulirleýji, antioksidant täsirleri ýüze çykarylan.

Esasy sözler: otjuma ösümlikler, tebigy gor, biologik işjeň maddalar, endemik ösümlikler, türkmen halk lukmançylygy.

Dünýäniň lukmançylyk ylmynyň ösüşine, Ýer ýüzüniň halklarynyň uzak ömür, sagdyn durmuş ýaşaýşyna ylmy esas berjek, adam saglygyna peýdaly, türkmen halkynyň ylmy abraý-mertebesini älem-jahana ýaýjak, dünýä tejribesinde ilkinji gezek milli äheňde ylmy lukmançylyk sungatyna düýpleýin çemeleşilen «Türkmenistanyň dermanlyk ösümlikleri» atly ensiklopedik kitabyň XIV tomuny hormatly Arkadagymyz, Türkmenistanyň Ylmlar akademiýasynyň akademigi, lukmançylyk ylmlarynyň doktory, professor Gurbanguly Berdimuhamedow Berkarar döwletiň täze eýýamynyň Galkynyşy döwründe mähriban türkmen halkyna peşgeş berdi.

Her bir sözi merjenler dänesine deňelýän bu kitapda bütin adamzat jemgyýetine sag-salamatlyk ýörelgelerini dogry berjaý etmekde dermanlyk ösümlikleriň ähmiýeti barada, orta asyrlarda lukmançylyk ylmynyň taryhyna degişli, şeýle-de Gündogar medeniýetiniň gadymy melhemnamalaryny (reseptlerini) özünde jemleýän, gadymy türkmen topragynda ýaşan meşhur alym-lukmanlar Abu Aly ibn Sinanyň, Abu Reýhan Birunyň, Seýit Ysmaýyl Gürgenliniň, Muhammet Gaýmaz Türkmeniň, Jeleddin Hydyryň nusgawy kitaplarynda hem duşýan Diýarymyzda bitýän melhemlik ösümlikler baradaky maglumatlardan söz açylmagy kitabyň ylmy gymmatyny has-da ýokarlandyýar.

Kitapda «Dermanlyk ösümlikleriň häsiýetnamasy» we «Maglumatnama», şeýle-de dermanlyk ösümlikleriň atlary elipbiý tertibinde berlip, olaryň her biriniň gowy reňkli suraty ýerleşdirilen. Ösümlikleriň atlary üç dilde – türkmen, latyn, rus dillerinde berilýär. Olara häsiýetnama berlende, bütewi meýilnama boýunça häsiýeti, ýaşaýş aýratynlygy, ýaýrawy, tebigy gory, dermanlyk çig maly, himiki düzümi, peýdalanylyşy, olardan dermanyň taýýarlanylyşy hem-de ulanylyşy beýan edilýär.

Hormatly Arkadagymyzyň bu ylmy ensiklopedik kitabynda gadymy türkmen topragynda ösüp kemala gelen ýabany ösümlikleriň 118-si özleriniň beýanyny tapýar (G. Berdimuhamedow, 2022). Olaryň içinde has köp bölegini otjuma ösümlikler (103) tutýar. Olar hem, öz gezeginde, köpýyllyk otlara (70), birýyllyklara (33) we ikiýyllyklara (1) bölünýär.

Tomludaky dermanlyk ösümlikler birnäçe maşgalalary öz içine alýar. Olara kermekler, ýylaklar, kösükliler, mamamçörekler, ýylgynlar, soganlar, sowsanlar, daneliler, frankeniýalar, selmeler, söwdekler, myhaklar, ülenler, irisler, atanakgüllüler, kipeýler, düýedabanlar, hulpalar, orhideýalar, gelingüllüler we saýawanlylar degişlidir (G. Berdimuhamedow, 2022, W.W. Nikitin, 1988).

Nusgawy eserdäki dermanlyk ösümlikleriň tebigy gory hakyndaky maglumat has ähmiýetlidir. Seýrek däl otjuma ösümlikler 35 sany, seýrek otjuma ösümlikler 68 sany. Tebigy gory ýeterlik dällere

72 ösümlik we ýeterliklere 42-si degişlidir. Gorunyň çäkli bolanlygy sebäpli ösdürüp ýetişdirmek maslahat berilýänlere 71 sany ösümlik girýär. Kitapdaky ösümlikleriň arasynda beýik çigildem we türkistan eulofiýasy Türkmenistanyň Gyzyl kitabyňa (2011 ý.) giren görnüşlerdir (Türkmenistanyň Gyzyl kitaby, 2011).

Kitapdaky dermanlyk ösümlikleriň çig mallary şeýle ulgamlasdyrylýar. Olaryň ýerüsti bölegi 83 görnüşde, ýerasty bölegi 5 ösümlikde çig mal bolup hyzmat edýär.

Eserdäki dermanlyk ösümlikleriň şypaly melhemlik häsiýetleri olaryň düzüminde biologik işjeň maddalary saklaýanlygy bilen berk baglanyşyklydyr. Olary şeýle häsiýetlendirse bolar: flavonoidleri saklaýanlara 72 ösümlik, alkaloidleri saklaýanlara 65, saponinleri saklaýanlara 59, glikozidleri saklaýanlara 6, C witaminini saklaýanlara 40, efir ýagyny saklaýanlara 32, uglewodlary saklaýanlara 48, şepbik saklaýanlara 7, krahmal saklaýanlara 1, kumarin saklaýanlara 34, eýleýji maddalary saklaýanlara 32, polisaharidleri saklaýanlara 16, organiki turşulyklary saklaýanlara 15; ýag saklaýanlara 3, fenol turşusyny saklaýanlara 36, fitosterinleri saklaýanlara 15, steroidleri saklaýanlara 13, karotinoidleri saklaýanlara 15 ösümlik degişlidir.

Nusgawy eserde 8 sany Türkmenistanyň endemik dermanlyk ösümlikleri barasynda maglumat berilýär (G. Berdimuhamedow, 2022; A. Akmyradow, 2016; A. Akmyradow, O.H. Rahmanow, B.K. Şaýymow, 2018). Olara Antoninanyň gülhatmasy, bathyz porsy oduny, gaýtarylan porsy odun, hasardag söwdegi, köp ýaprakly aýgül, köpetdag nohudy, ýasy ýaprakly elwança we zakaspi elwançasyny degişlidir. Bu ösümlikler bilen baglanyşykly lukmançylyk dāp-dessurlary diňe türkmen halk lukmançylygyna mahsus. Munuň şeýledigini hormatly Arkadagymyz şeýle belleýär: «Türkmen topragyndaky ösýän 2000-den gowrak dermanlyk ösümlikler türkmen halk lukmançylygynda ulanylýar, olaryň 500-den köpräk görnüşleri Türkmenistanyň florasynyň endemikleri hasaplanylýar. Şonuň üçin Türkmenistanyň endemik dermanlyk ösümlikleri bilen baglanyşykly türkmenleriň halk lukmançylygyndaky gadymy dāplerini göz önünde tutup, men olary ÝUNESKO-nyň Bütindünýä mirasynyň sanawyna girmäge hut mynasyp diýip hasap edýärim» (G. Berdimuhamedow, 2022).

Kitapda dermanlyk ösümlikleriň geografik ýaýrawy boýunça ygtybarly maglumatlar berilýär. Olary şu tertipde beýan etse bolar. Ýurdumyzda diňe Köýtendagda duşýan ösümlikler 25 sany, Garagum sähraýynda duşýanlary 9, Üstýurtda duşýan ösümlikler 3, Bathyzda duşýanlary 9, Hazarýaka çölünde duşýan ösümlikler 11, Sandykly çölünde duşýanlary 1, Kürendagda duşýan ösümlikler 23, Günorta-Günbatar Köpetdagda duşýanlary 42, Merkezi Köpetdagda duşýan ösümlikler 49, Gündogar Köpetdagda duşýanlary 19, Uly Balkanda duşýan ösümlikler 24 we Kiçi Balkanda duşýanlary 3 sany (G. Berdimuhamedow, 2022, W.W. Nikitin, 1988).

Kitapda mälum edilýän 118 sany dermanlyk ösümlikleriň 99-sy türkmen halk lukmançylygynda peýdalanylýar. Ylmy lukmançylykda 8 sany ösümligiň ýumşadyjy, dogruma teselli beriji, agyryny aýryjy, umumy berkidiji, tonizirleýji, bakteriýalaryň, wiruslaryň we kömelekleriň garşysyna, buşukdyryjy, sowuklamanyň garşysyna, gany togtadyjy, zäheriň garşysyna, soguljan kowujy, peşew çykaryjy, gamaşdyryjy, ýarany bitiriji, gyzgyny peseldiji, spazmolitik, gipotenziv, immunomodulirleýji, antioksidant täsirleri ýüze çykarylady (G. Berdimuhamedow, 2022).

Farmaterapewtiki görkezijileri boýunça şu toparlara bölmek bolar. Iýmit siňdiriş ulgamynyň kesellerinde 22 sany dermanlyk ösümlik; reproduktiv ulgamyň sökelliklerinde 8 görnüş; agyz boşlugynyň kesellerinde 5 ösümlik; dem alyş ulgamynyň sökelliklerinde 21 görnüş; ýiti respirator ýokanjynda 3 ösümlik; bronh demgysmasynda 6 görnüş; deri kesellerinde 40 ösümlik; ýokançlarda/ inwaziýalarda 14 görnüş; gulak, bokurdak we burun kesellerinde 8 ösümlik; nerw ulgamynyň kesellerinde 11 görnüş immun ulgamynyň sökelliklerinde 7 ösümlik; howply täze döremelerde 15 görnüş; ýürek-damar ulgamynyň kesellerinde 19 ösümlik; böwrek we peşew çykaryjy ýollaryň

A. Akmyradow Hormatly Arkadagymyzyň “Türkmenistanyň dermanlyk ösümlikleri” kitabynyň XIV tomunyň ylmy seljermesi

sökelliklerinde 45 görnüş; ruhy kesellerde 2 ösümlük; aşgazan-içege kesellerinde 62 görnüş; endokrin ulgamynyň kesellerinde 6 ösümlük; göz kesellerinde 9 görnüş ulanylýar.

Kitapda öý şertlerinde taýýarlap bolýan derman görnüşlerini (pet, jöwher, şerbet, melhem we ş.m.) özünde jemleýän ýönekeý we çylşyrymly melhemnamalaryň (reseptleriň) 420-si berilýär (G. Berdimuhamedow, 2022). Hormatly Arkadagymyz kitabynda alym hem lukman hökmünde dermanlyk ösümlüklere ylmy taýdan çemeleşmegi ündeýär.

Ylmy ensiklopedik neşiriň «Maglumatnama» atly babynda dermanlyk ösümlikleriň atlarynyň türkmençe, latynça we rusça sözlügi, dermanlyk çig mallary ýygnamagyň senenamasy, dermanlyk ösümlikleriň çig mallarynyň saklanylyş möhleti we peýdalanylan edebiýatlar berilýär. Kitapda hödürlenilýän dermanlyk çig mallaryny ýygnamagyň senenamasy has ähmiýetlidir, sebäbi dermanlyk ösümlikleri peýdalanmak üçin olary islendik wagty ýygnamak bolmaýar. Şol sebäpli ösümlikleri ýygnamakda senenama salgylanylsa maksadalaýyk bolýar. Bu, *birinjiden*, olaryň gerek böleklerini wagtynda tapyp almaga kömek etse, *ikinjiden*, olary rejeli peýdalanmaga ýardam berýär, şeýle-de bu tomda dermanlyk ösümlük çig mallarynyň saklanylyş möhletiniň sanawy berilýär. Bu ösümlikleriň ýyl boýunça gerek mukdaryny kesgitlemäge kömek edýär. Dermanlyk ösümlükler barada çuňlaşdyrylan maglumatlary bilmek isleýänler kitabyň ahyrynda görkezilýän 783 sany edebiýatdan peýdalanyp bilerler. Kitapda türkmen tebigatynyň tenekar teswirini beýan edýän uly möçberli reňkli suratlaryň 90-sy ýerleşdirilendir. Okyjylar bu suratlar arkaly Türkmenistan Diýarymyzyň tebigatyna gaýybana syýahatçylyk edip bilerler.

Şeýlelikde, Türkmenistanyň melhemlik, tenekar ösümlükleriniň etnobotaniki we etnolukmançylyk häsiýetlerini beýan edýän bu gymmatly, düýpli ylmy-ensiklopedik kitabyň XIV tomy hormatly Arkadagymyzyň ilatyň sagdynlygyna, ruhubelentligine bagyşlanan uly göwrümlü işleriniň biridir.

Hormatly Arkadagymyz bu kitaby Berkarar döwletiň täze eýýamynyň Galkynyşy döwründe adamlaryň saglygyna gowy täsir edýän çeşmeleriniň hiç haçan egsilmejekdiginden habar berýär. Şonuň üçin alym Arkadagymyz adam bilen tebigatyň sazlaşygynyň elmydama dowamat bolmagyny ündeýär. Alym Arkadagymyzyň türkmen tebigatynyň jana tenekar dermanlyk ösümlükleriniň bejerijilik häsiýetlerini ylmy esasyda açyp görkezmegi dünýä lukmançylyk ylmynda täze tejribe boldy.

EDEBIÝAT

1. *Berdimuhamedow G.* Türkmenistanyň dermanlyk ösümlikleri. XIV t, A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2022, 368 s.

2. Türkmenistanyň Gyzyt kitaby. I tom: Ösümlükler we kömelekler. Gaýtadan işlenilen we üsti ýetirilen 3-nji neşir. Aşgabat: Ýlym, 2011, 288 sah.

3. *Акмурадов А.* Аннотированный список эндемичных растений Туркменистана // Современные научные исследования и разработки, № 6 (6.), 2016. С. 128–146.

4. *Акмурадов А., Рахманов О.Х., Шайымов Б.К.* Конспект эндемиков флоры Туркменистана: итоги работы, 2007-2017 гг. Казань: Бук, 2018. 140 стр.

5. *Никитин В.В., Гельдиханов А.М.* Определитель растений Туркменистана. Л.: Наука, 1988, 680 стр.

НАУЧНЫЙ АНАЛИЗ XIV ТОМА КНИГИ УВАЖАЕМОГО АРКАДАГА «ЛЕКАРСТВЕННЫЕ РАСТЕНИЯ ТУРКМЕНИСТАНА»

Алламурад Акмурадов

*Преподаватель медицинской биологии и генетики
Государственной медицинской университет Туркменистана
имени Мурада Каррыева, кандидат биологических наук*

Аннотация

В статье анализируются 118 видов диких растений, произрастающих на древней туркменской земле. Среди них большое место занимают травянистые растения (103). Из них 99 видов используются в национальной народной медицине. По результатам научно-исследовательских изысканий, отраженных в книге, доказано слабительное, общеукрепляющее, противовирусное, антибактериальное, противогрибковое, иммуномодулирующее, антиоксидантное действие 8 видов лекарственных растений Туркменистана.

Ключевые слова: травянистые растения, природные запасы, биологически активные вещества, туркменская народная медицина, эндемичные растения, Туркменистан.

SCIENTIFIC ANALYSIS OF XIV VOLUME OF OUR ESTEEMED ARKADAG BOOK «MEDICINAL PLANTS OF TURKMENISTAN»

Allamurad Akmuradov

*Teacher Department of Medical Biology and Genetics
at the Murad Karryev State Medical University of Turkmenistan,
Candidate of Biological Sciences*

Annotation

118 species of uncultivated and plants growing on our ancient land are analyzed in this article. Herbaceous plants (103) take the largest place among them. Among these plants 99 species are used in the Turkmen alternative medicine. Laxative, health-improving, antiviral, antibacterial, antifungal, immunomodulatory, anti-oxidant influences of 8 species of the plants were revealed in scientific medicine.

Keywords: herbaceous plants, natural reserves, biological active substances, Turkmen folk medicine, endemic plants, Turkmenistan.